

CONTRIBUȚIA LUI TIMOTEI CIPARIU LA CERCETAREA LEXICULUI LIMBII ROMÂNE

CARMEN-GABRIELA PAMFIL

Vocabularul limbii române, mai ales sub aspectul etimologiei cuvintelor, a suscitat, în secolul al XIX-lea, numeroase discuții, ale căror concluzii se înscriau fie în extrema puristă, care admitea în română ca elemente proprii și suficiente numai cuvintele de origine latină, fie în cealaltă extremă, în fond, generatoarea celei dintâi, susținută mai ales de lingviștii străini care, făcând abstracție de ponderea mare a elementului latinesc, considerau româna un complex eterogen de unități lexicale, supraestimând rolul elementului slav, în special. Timotei Cipariu nu s-a înscris în niciuna din direcțiile amintite, menținându-se, în general, pe linia obiectivității și a realismului¹.

1. Cipariu susține că româna este incontestabil o limbă romanică, acest fapt decurgând nu numai din structura morfologică, adică din „forma” sa, cât din „acea materie a cuvintelor carea se află de aceeași origine cu forma” (A, 407)². Elementele latinești din limba română „cu atât mai mare valoare caută să aibă întru a defini natura acestei limbe, cu cât ele exprim cele mai de întâi elemente ale oricărei limbe, și multe sânt cari în alte limbe romane nu se mai află” (*ibidem*). El respinge statisticile neștiințifice, fondate pe premise false și cu rezultate eronate, ale unor lingviști străini, precum Fr. J. Sulzer, I. C. Eder, Fr. Miklosich, R. Rösler, J. C. Schuller, I. Hinkulov și alții, statistici în care ponderea elementului latin era subevaluată, uneori până la 1/8 (la Sulzer și Eder, de pildă) (P, 106–107). Preluând opinia lui Heliade Rădulescu, prezentă și în scrierile lui E. Murgu, în legătură cu structura lexicală a românei, învățatul de la Blaj considera că „în limba noastră,

¹ Mioara Avram, în *Gramaticile lui Timotei Cipariu* (introducere la volumul Timotei Cipariu, *Opere*, II, București, Editura Academiei Române, 1992), p. XXI, remarcă atitudinea declarativ principală a lingvistului ardelean nu numai față de savanții „străini antilatiniști cari nu vor să recunoască nemică latinesc în limba românească și mai bucuros derivează *ochiul nostru* de la *oco* slovenesc decât de la *ochio* italianilor și *oculus* latinilor” (P, 234), ci și față de învățații români care, în încercarea de „a demonstra cum că tot ce se află astăzi în limba românească e din element latin...”, se feceră de râsul lumii literate și al străinilor... derivând *slava* mai bine de la *salve* al latinilor decât să recunoască că e curat slovenesc *slava*” (*ibidem*).

² Lista siglelor și a abrevierilor folosite se află la sfârșitul articolului.

precum în oricare alta, sânt unele cuvinte ce fac însuși scheletul, altele numai umplutura și prin urmare cele dintâi singure se țin de ființa limbei și orice este cu dânsese potrivit; iară celelalte, ca o îmbrăcăminte frumoasă sau urâtă, după gustul croitorului sau a stăpânului poruncitoriu” („Foaia literară”, nr. 14, p. 106).

În legătură cu elementele *dacice* din română, Cipariu manifestă rezerve izvorâte din imposibilitatea dovedirii originii lor certe: „Adevărat că multe cuvinte se află astăzi în limba românească a căror origine, nici din limba latină sau din cele romane, nici din altă oricare limbă nu s-au putut deduce și adeveri. Noi nu avem nemică contra dacă cineva le-ar putea adeveri că sânt dacice; iar dacă cineva numai din conjectură le-ar declara de dacice, sântem nevoiți a declara și din parte-ne că acestei conjecturi nu putem recunoaște mai multă valoare decât poate avea oricare conjectură, adică nulă” (ms. rom. 347, f. 16^r-16^v). Totuși, Cipariu presupune că din acele timpuri se vor fi putut moșteni câteva „numiri” (= toponime). Între altele, el apropie numele râului *Someș* de numele zeului Zamolxis. Ca sigur dacice socotește a fi numele râurilor *Prut*, *Argeș*, *Olt* și *Ampoi* (A, 430-431)³. Conservarea acestor toponime străvechi în limba română constituie, pentru Cipariu, un argument esențial în dovedirea continuității neîntrerupte a poporului român la nordul Dunării: „Cine a conservat aceste numiri atât de vechie în decursul atâtor secle, nu de la Herodot până la noi, ci de la Aurelian până la Tuhutum?” (*ibidem*, 431) – se întreabă lingvistul –, iar răspunsul vine imediat: populația romană și romanizată de la nordul Dunării (*ibidem*). Dintre numele comune, singur *dava* „cetate”, adăugat la unele nume topice, precum *Docidava*, *Petrodava* etc., i se pare a fi de origine dacică.

În structura lexicală a românei primul și cel mai însemnat strat îl formează, în mod firesc, elementele *latinești*. Cipariu constata că acestea reprezintă, în general, cuvinte concrete, adică desemnează, în majoritatea lor, realități fizice (A, 407). În același timp, el sesizează faptul că anumite cuvinte de origine latină „schimbate după forme străine” au intrat în română și mai târziu, îndeobște în Transilvania, din stilul latinizant unghuresc (*ibidem*, 408).

Lui Cipariu i-au reținut atenția, în special, cuvintele atestate în textele vechi românești pe care, fiindcă dispărușeră din limbă, el preconiza să le readucă în actualitate (ex. *meser* și familia sa: *mesereare*, *meseresc*, *mererez*, *meserătate* ș.a.) (P, 3-4).

În lucrările sale lingvistice, tipărite sau rămase în manuscris, se află numeroase discuții etimologice, dezvoltările semantice ale cuvintelor ocupând, de regulă, un plan secundar. Mioara Avram estima un corpus de peste o mie de cuvinte românești ale căror etimologii „fie că au fost chiar propuse de el [Cipariu] pentru prima oară, fie că au fost numai acceptate din lucrări anterioare (în primul rând din *Lexiconul de la Buda*, supus unui sever examen critic” (op. cit., p. XX).

³ Ioan Budai-Deleanu, *Introducere la Lexiconul românesc-nemțesc...*, f. 113^v, susținea originea latină a acestor nume de râuri (vezi Ion Gheție, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, București, 1966, p. 32). Mai târziu, Hasdeu, *Istoria critică*, I, p. 185-188 și 247-277, va demonstra originea lor tracică. Cf. G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 741-744.

Multe din propunerile etimologice privind, cu puține excepții, cuvintele de origine latină își dovedesc veridicitatea, altele reprezintă și astăzi ipoteze plauzibile: *abia* < **ad vix* (A, 109), *acătare* < *ad + que + tale* (G I, 260), *adânc* < *aduncus* (E, 20, G I, 46), *afară* < *ad foras* (E, 8), *ager* < *agilis* (AL, 59, G II, 344), *aiurea* < *aliubi* și *aliorsum* (G I, 364), *ajutor* < *adiutorium* (G I, 62), *albie* < *alveus* (E, 39), *altar* < *altare* (P, 360, G I, 24), *altminteri* < *alia mente* (G I, 240), *alun* < *avellamum* (E, 10, G I, 24), *an* < *annus* (G I, 18), *apăr* < *apparo*, -are (G I, 33), *apuc* < *occupo*, -are (E, 73, G I, 132), *aramă* < *aeramen* (P, 388, G I, 50), *arici* < *ericus* (= *erinaceus*) (G I, 127), *ascund* < *abscondo*, -ere (G I, 43), *astup* < *astipo* și *obstipo* (*stuppa*) (E, 20, G I, 46), *asupra* < *ad superare* (G I, 355), *așa* < *ac sic* (A, 109), *aștern* < *asterno*, -ere (G I, 107), *ață* < *acia* (G I, 117), *auă* < *uva* (G I, 220), *avea* < *habeo*, -ere (E, 38), *azi* < *hacdie* (G I, 113), *bătrân* < *betramus* (= *veteramus*) (P, 359, G I, 18), *berbece* < *vervex* (G I, 75), *beșică* < *vesica* (E, 38), *biserică* < *basilica* (G I, 33), *botez* < *baptizo*, -are (P, 95), *burete* < *boletus* (E, 119, G I, 215) *buric* < *umbilicus* (G I, 127), *cal* < *caballus* (G I, 97, 128), *cald* < *caldus* (= *calichus*) (E, 52, G I, 95), *cam* < *quam* (G I, 128), *care* < *qualis* (G I, 264), *carne* < *carnem* (P, 31), *că* < *quod* (G I, 44), *călcâi* < *calcaneum* (G I, 18), *cărunt* < *camutus* (G I, 91), *cheag* < *coagulum* (G I, 131), *cheie* < *clavis* (E, 9), *chem* < *clamo*, -are (G I, 99), *ciur* < *cribrum* (G I, 132), *câine* < *canis* (G I, 18), *când* < *quando* (G I, 18), *cât* < *quantus* (G I, 18), *corastră* < *colostrum* (= *colastra*) (P, 389), *cot* < *cubitus* (G, 13), *creier* < *cerebrum* (G I, 132), *cucută* < *cicuta* (G I, 46), *curechi* < *colichus* (= *caulicus*) (E, 18), *cutare* < *eccum talis* (G I, 260), *cuvânt* < *conventus* (E, 11), *dator* < *debitorius* (G I, 26, 82), *desculț* < *discalceo* (E, 10), *destul* < *de + sătul* (G I, 127), *dor* < *dolus* (G I, 135), *drept* < *directus* (P, 201), *fecior* < *fetiulus* (E, 36), *fântână* < *fontana* (P, 260), *flămând* < *foame* (< *fames*) (G I, 127), *frânghie* < *fimbria* (G I, 132), *frământ* < *fermento* (G I, 132), *furnică* < *formica* (P, 46), *gaură* < *caula* (G I, 117), *gheață* < *glacie* (G I, 99, 120), *gât* > *guttura* (G I, 13, 45), *gutui* < *cottonium* și *cydonium* (G I, 113), *ie* < *linea* (G I, 90), *iepure* < *lepore* (G I, 98, 142), *iert* < *liberto*, -are (P, 341, E 39, 50), *im* < *limus* (G II, 338), *inel* < *anellus* (E, 9), *încalț* < *incalceo*, -are (CG, 96), *încep* < *incipio*, -ere (G I, 90), *îndărăt* < *in de retro* (G I, 78, A 347), *înger* < *angelus* (G I, 18), *îngust* < *angustus* (G I, 18), *însor* < *uxoror*, -are (E, 72, G I, 45), *întreb* < *interrogo*, -are (G I, 127), *jos* < *deorsum* (E, 35), *jude* < *judex* (G I, 29), *judec* < *judico*, -are (G I, 29), *jur* < *gyrus* (E, 67, G I, 145), *la* < *lavo*, -are (G I, 314), *laț* < *laqueus* (G I, 202), *lemn* < *lignum* (E, 86), *lână* < *lana* (G I, 18), *lua* < *levare* (E, 41), *lume* și *lumină* < *lumen*, *luminis*, -e (G I, 217), *luntre* < *linter* (E, 15), *mănuंची* < *manunchus* (= *manunculus*) (G I, 47), *mărunt* < *minutus* (P, 390), *merg* < *migro*, -are și *pergo*, -are (G I, 86), *meser* < *miser* (P, 3, G I, 211), *mierlă* < *merula* (G I, 48), *mijloc* < *medius locus* (E, 51, G I, 95), *minciună* < *menti(ti)onem* (P, 96), *mormânt* < *monumentum* (E, 11), *nalbă* < *malva* (G I, 75), *nea* < *nix*, *nive* (E, 41), *neg* < *naevus*, -vulus (E, 66), *negură* < *nebula* (E, 66), *nor* < *nubes* (P, 391), *oaspe* < *hospes* (P, 273), *ospăț* < *hospitium* (P, 273, G I, 202), *păgân* < *paganus* (G I, 18), *păreasemi* < *quadragesima* (G I, 77), *pășune* <

pastione (G I, 13), *pepene* < *pepo*, -one (E, 119, G I, 215), *peste* < *per supper* (AL, 11), *pântece* < *pantex* (E, 10, G I, 23), *pururea* < *porro* (G I, 127), *rătăcesc* < *erraticus* (G I, 127), *râu* < *rivus* (P, 391), *roib* < *rubeus* (E, 12), *salcie* < *salice* (P, 391), *sbier* < [ex] + *belo*, -are (A, 82), *scânteie* < *scintilla* (G I, 116), *scurt* < *curtus* (G I, 127), *soc* < *sabucus* (= *sambucus*) (G I, 129), *stea* < *stella* (G I, 129), *subțire* < *subtile* (G I, 128), *suflu* < *sufflo*, -are (G I, 128), *tăciune* < *titione* (G I, 31), *uit* < *oblito*, -are (P, 165, G I, 34), *umblu* < *amblo* (= *ambulo*, -are) (G I, 18), *umflu* < *inflo*, -are (E, 80), *unchi* < *avunculus* (E, 18), *unghi* < *angulus* (E, 10), *unghie* < *ungula* (G I, 99), *ureche* < *oricula* (= *auricula*) (G I, 47), *veșmânt* < *vestimentu* (G I, 13), *viață* < *viu* + -eață sau *vivacem* (G I, 22), *vitreg* < *vitricus* (G I, 30) și multe altele. În dicționarul etimologic al lui Ciorănescu (*Diccionario etimologico rumano*, Laguna, 1958–1961)⁴ sunt recunoscute ca fiind descoperirile lui Cipariu puține etimologii: *abia* < **ad vix* (A, 109), *ager* < *agilis* (AL, 59, G II, 344), *ajutor* < *adiutorium* (G I, 62), *altminteri* < *alia mente* (G I, 240), *așa* < *ac sic* (A, 109), *așterne* < *asternere* (G I, 107), *azi* < *hac die* > *hodie* (G I, 113), *cam* < *quam* (G I, 128), *că* < *quod* (G I, 44), *călcâi* < *calcaneum* (G I, 18), *care* < *qualis* (G I, 264), *cărunt* < *canutus* (G I, 91), *curechi* < *cauliculus* (E, 19), *cutare* < *eccum talis* (G I, 260), *dator* < *debitor* (G I, 82), *îndărăt* < *in de retro* (G I, 78, A, 347), *însura* < *uxorari* (E, 72), *mijloc* < *medius locus* (G I, 95), *minciună* < *mentionem* > *mentionem* (P, 96), *peste* < *per super* (AL, 11), *vitreg* < *vitricus* (G I, 30), *uita* < *oblitare* (= *obblitare*) (E, 72, P, 165, G I, 34), *zbiera* < *belare* (A, 82) și altele. Cele mai multe etimoane pot fi socotite, după modul cum sunt prezentate în acest dicționar diferitele ipoteze etimologice formulate în timp, ca descoperiri ale lui Philippide, Tiktin, Candrea, Pușcariu, Mussafia, Meyer-Lübke și alții⁵. În realitate, multe etimologii apar înaintea acestora la Cipariu și la înaintașii lui.

Al doilea strat l-ar reprezenta, după Cipariu, elementul *grecesc*. Cuvintele de origine greacă au intrat în română în două perioade diferite, de aceea ele sunt clasificate de el în: a) „cuvinte vechi, uzitate pretutindenea” (*drum* [δρόμος]⁶, *mustață* [μύσταξ], *spuză* [σπόδιον]) care „se trag din timpurile vechilor romani, și așa au dreptul cetățenesc ca și toate cuvintele grecești ce au intrat în limba latină” (ms. rom. 347, f. 19^v), la care adaugă pe *mic* < μικρός și μικρός (E, 128, G I, 226), *martor* < μάρτυρ (G I, 145), *mărturie* < μαρτυρία (E, 82, G I, 145), *proaspăt* < πρόσφατος (E, 43, G I, 84) etc., și b) cuvinte noi, intrate „prin comunicațiunea cu grecii din provinciile de dincoace și dincolo de Dunăre” (*agonisesc*, *folos*, *prisos*) (A, 408), ca și *har* (E, 44, G I, 80). Cuvintele grecești din epoca fanariotă „cu atât

⁴ Am folosit traducerea românească a acestei lucrări, *Dicționarul etimologic al limbii române*, realizată de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum, 2001.

⁵ Este drept că nici în etapa actuală a cercetării lexicologice nu este posibilă o prezentare riguroasă a soluțiilor etimologice din perspectivă istorică. Numai odată cu realizarea *Dicționarului etimologic al limbii române*, proiectat de Academia Română, va putea fi satisfăcută, între altele, și această exigență științifică.

⁶ Cuvântul a pătruns în română prin filieră slavă (bulgară și sârbă).

mai puțin se pot considera a se ține de corpul limbii române”, cu cât ele nu au pătruns în limba poporului, ci erau doar în uzul unor persoane bilingve sau țineau de modă în limbajul protipendadei. Alte câteva cuvinte grecești au pătruns prin uzul bisericesc: *nafură*, *mătanie*, *liturghie*⁷ (A, 408–409).

Influenței *slave* îi este recunoscut rolul „copios în materialul limbei românești, însă prea puțin din partea formală [gramaticală]” (ms. rom. 347, f. 17^v). Cipariu menționează că introducerea limbii slavone în biserică, școală și cancelarii domnești, vecinătatea și uneori conlocuirea cu popoarele slave, ca și adoptarea de către români a alfabetului chirilic au avut drept consecință pătrunderea în lexicul limbii române a numeroși termeni de origine slavă. Atitudinea puristă a învățatului transilvănean se manifestă, mai ales, în legătură cu această influență, cu atât mai mult cu cât era conștient de ponderea și vigoarea ei: „Încă va trece multă apă pe Dunăre până ce vom curăți toți și cu totul [limba română] de acești scai slavonești” (ms. rom. 347, f. 19^f). Cipariu distinge în cadrul elementelor slave două categorii: bisericești și bulgărești. Cuvintele din prima serie au o răspândire restrânsă, deoarece „numai întru înțeles bisericesc sânt cunoscute” (A, 409), „poporul nici [nu] le înțelege, nici nu le-a folosit niceodată” (P, 260). Cele bulgărești „au intrat în uz prin îndelunga conviețuire de seclii în Bulgaria și Serbia”, ca și în Dacia, mai ales, și s-au fixat în vocabularul românesc: *slavă*, *război* (A, 409), *oțet*, *osie* (G I, 24), sufixul *-nic*, cu care s-au creat apoi derivate de la cuvinte de origine latină, precum *amarnic*, *datornic*, *fățarnic*, *statornic* etc. (P, 274).

Savantul ardelean nu pierde din vedere nici anumite cuvinte românești comune cu *albaneza*. Unele dintre ele sunt în ambele limbi de origine latină, transformate conform legilor fonetice specifice limbilor respective, între care Cipariu citează pe *buză* – *basium*, *bucur* – *pulcher* (A, 409). El precizează că din limba albaneză au pătruns îndeosebi în dialectele sudice numeroși termeni (ms. rom. 347, f. 19^v).

Cuvintele de origine *maghiară* au fost răspândite mai ales în Transilvania, dar – observa Cipariu – multe dintre ele au acum o circulație mai largă, reușind să transfere în vocabularul pasiv unele elemente de origine latină. Astfel, *făgăduiesc*, *tăgăduiesc* au luat locul cuvintelor *juruiesc* sau *lepăd* (P, 271–272). Tot astfel: *belșug*, *gând*, *neam*, *viteaz*, *strajă*⁸, *sălaş*, *heleşteu*, *furtișag*, *meșteșug*, *prieteșug*, *vicleșug* (unele din acestea formate pe terenul limbii române cu sufixe de origine maghiară) „și alte multe câte toate ce au mai intrat în sântele beserece și în sântele cărți” (P, 271) au înlocuit mai vechile *cuget*, *ginte*, *limbă*, *priveghi*, *ospăt* etc. (P, 273). Dintre acestea, Cipariu precizează că unele sunt creații românești după modelul unor cuvinte maghiare. Așa „în loc de *furtișag*..., din acățătura silabei *-șag*, ung. *sag*, se vede numai decât că românii mai întâi au zis *furtu* lat. *furtum*, din care apoi au format *furtiș*, ca *cruciș*, *morțiș*, și în urmă *furtișag* sau de-a dreptul,

⁷ Aceste cuvinte au intrat în română prin filieră slavă.

⁸ Atât *viteaz*, cât și *strajă* sunt de origine slavă.

acățând acea silabă din aplecăciunea de a unguri, cum se tâmplă și cu *fățarnic*, *statornic*, *datornic*, *amarnic* etc., adăugând de prisos terminațiunea slovească adiectivale *-nic*, când era destul a zice, cum s-a zis mai întâi: *fățariu*, *stătoriu*" (P, 274). Pe de altă parte, Cipariu se îndoiește că s-ar fi păstrat în română elemente hunice sau avarice (A, 409).

Cipariu, asemenea multor lingviști din epoca sa, crede că în limba română s-au păstrat unele elemente lexicale *gotice* (ms. rom. 347, f. 17^r). Însă dată fiind vechimea mare a acestora și asemănarea lor cu alte elemente străvechi (slave), este greu de stabilit originea lor certă (A, 409). Influența germană s-a manifestat mai ales în Ardeal în urma conviețuirii românilor cu sașii (A, 409, ms. rom. 347, f. 17^r). Cu greu se poate face însă o delimitare între cele două influențe germanice: „Noi nu negăm că se află multe cuvinte în limba românească de origine germană, însă, nu sântem în stare de a decide dacă acele le avem de la goți ori de la sași” (ms. rom. 347, f. 17^r)⁹.

Învățătul blăjean se referă și la cuvintele turcești pătrunse în Principatele Române în perioada dominației otomane: *năframă*, *divan* (ms. rom. 347, f. 19^r). El constată că mai numeroase sunt cuvintele de origine turcă în dialectele din sudul Dunării (A, 409).

Mioara Avram¹⁰ a remarcat și faptul că Cipariu „recurgea la etimologii multiple, înțelese fie drept contaminări ale unor etimoane din aceeași limbă-sursă [ex.: *cât* < lat. *quantum* și *quot* (G I, 40), *gutui* < lat. *cotonium* și *cydonium* (E, 48, 63, G I, 113)], fie drept influențe adăugate (vezi «Forma *oltariu* și *oțet*, lat. *altare* și *acetum*, e după slovenie... Forma *osie*, lat. *axis*, încă poate fi după slovenie»¹¹ G I, 24)”; (cf. E, 10).

2. Autoritate științifică recunoscută în lumea cărțurărească din secolul al XIX-lea, Cipariu a fost solicitat să colaboreze la realizarea primului dicționar tezaur al limbii române ce urma să se alcătuiască sub egida Academiei, el fiind însărcinat „cu citirea cărților dinainte de 1720 și scoaterea din ele a cuvintelor sau accepțiunilor de cuvinte, cum și a formelor ce nu se află în dicționarele publicate până astăzi” (ASA, t. I, 1869, p. 116). Inițial, lingvistul blăjean a acceptat propunerea, promițând că va pune la dispoziția înaltului for un bogat fișier excerptat din scrierile vechi românești, mai mult chiar, un material, în cea mai mare parte redactat definitiv. În raportul pe anul 1869, comisia Dicționarului anunța că lingvistul de la Blaj „are să fie rugat și mai departe a trimite colecțiunea sa de vorbe din vechile cărți românești, îndată ce ea va fi terminată, de care colecțiune,

⁹ Dificultatea cronologizării împrumuturilor săsești în limba română a fost relevată și în zilele noastre de V. Arvinte, *Criterii de determinare a împrumuturilor săsești ale limbii române*, în ALIL, XVI, 1965, p. 97–103, și *Raporturile lingvistice germano-române*, în ALIL, XIX, 1968, p. 13–27.

¹⁰ Vezi *op. cit.*, p. XXII.

¹¹ Este posibil ca, în asemenea contexte, cuvintele latinești invocate de Cipariu să reprezinte numai echivalentul latin al cuvintelor românești discutate, și nu etimonul acestora.

comisia n-are îndoială că va fi bine folosită la redigerea Dicționarului” (*ibidem*, p. 265). Câteva luni mai târziu, savantul ardelean anunța Academia că a terminat culegerea promisă (*ibidem*, p. 268). Între manuscrisele rămase de la Cipariu se află și o scrisoare din 27 octombrie 1872, semnată de N. Kretzulescu, prin care forul academic solicita lingvistului ardelean să estimeze data la care va termina lucrarea cu care fusese însărcinat¹². Din motive rămase necunoscute, contribuția lui Timotei Cipariu n-a putut fi valorificată la redactarea dicționarului academic; ea nu a apărut nici independent de acesta¹³.

Cert este faptul că Cipariu a intenționat să redacteze un dicționar istoric-comparativ și etimologic al limbii române, pe principii diferite de acelea ale Academiei, care să cuprindă „tot cât va fi cu putință autoriului din partea etimologiei și a limbei” (A, 84). Realizarea acestuia a fost mereu amânată, astfel că, așa cum el însuși mărturisește, „dicționarul promis și amintit aci a rămas numai în proiect, din cauze ce nu se pot enumera aici” (*ibidem*). Din atitudinea față de *Dicționarul limbii române* realizat de A. T. Laurian și I. C. Massim, ca și din manuscrisele rămase de la Cipariu, care reprezintă încercări de redactare a unor cuvinte (cel mai important dintre ele fiind ms. rom. 586), se poate desprinde, în linii foarte generale, concepția sa lexicografică. Conștient de varietatea, sub aspect etimologic, a lexicului românesc, lingvistul ardelean are o atitudine puristă în legătură cu alcătuirea dicționarului. Această atitudine, cum s-a putut vedea, nu se manifestă în gramatică, al cărei obiect îl reprezintă structura („forma”) limbii române, care este exclusiv romanică și față de care nu se impunea o selecție a faptelor, ca în cazul vocabularului. Elementul latin constituie singurul element „național” și stabil al limbii, în concepția lui Cipariu, iar cel străin, fără a fi nesocotit în întregime, este considerat a fi numai accidental și perisabil. De aceea i se părea nefiresc ca într-o lucrare lexicografică românească să stea alături de elementele latinești originare, majoritare și specifice, cuvintele intrate cu ocazia unor circumstanțe oarecare, din limbile popoarelor cu care am venit în contact. „N-am fost necicând... de asemenea părere, nu sâm, nece voi fi neceodată. Și m-am dechiarat francamente în sânul Comisiunii lexicografice la care și eu avui onoare a fi membru, că la un atare depozitar al limbei naționali, care să cuprindă toate gunoaiile slavice, tartarice, mongolice etc. nu voi coopera neceodată și că mai bucuros mi-aș tăia degetele decât să-mi apun numele la un atare tezaur de cărbuni” (A, 188). Dar Cipariu se situa pe o poziție diferită și de aceea a lui Laurian și Massim¹⁴, care au neglijat multe cuvinte vechi de origine latină, atestate

¹² „Delegațiunea, în conformitatea concludului Societății, vă rog să binevoiți a informa, pe cât posibil, la ce epocă credeți a termina lucrarea din *Dicționarul* și *Glosariul* cu care ați fost însărcinat” (ms. nr. 193).

¹³ Vezi Mircea Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. I, București, Editura Științifică, 1966, p. 76.

¹⁴ Mircea Seche, *op. cit.*, p. 131–180, a arătat toate meritele acestui dicționar, vezi și Katalin Dumitrașcu, *August Treboniu Laurian. Opera lingvistică*, Craiova, Editura Universitaria, 2002, p. 129–142.

în textele românești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, introducând, în schimb, numeroși termeni neologici, cu etimon latin, cu intenția de a-i fixa în limba română. „Până acum, pre cât știu eu, dicționarele se compuneau din cele ce există, vechi sau nouă... Ei vor ca cuvintele ce ne lipsesc să se creze chiar într-un însuși dicționarul” (A, 190). Învățăutul transilvănean, conștient de necesitatea îmbogățirii lexicului românesc cu neologisme, acceptă totuși mare parte din termenii propuși de autorii *Dicționarului Academiei*: „Noi însă credem și sperăm că multe din acele vorbe se vor adopta în limba românească, precum unele, mare parte, s-au adoptat în scrierile literaților noștri” (A, 787).

Printre manuscrisele rămase de la T. Cipariu se află și unele care vădesc preocuparea lui pentru alcătuirea unui dicționar. Manuscrisul 586¹⁵, semnalat de N. Comșa¹⁶, descris și analizat de Pia Gradea¹⁷, reprezintă, de fapt, un exemplar al *Lexiconului budan*, compactat în trei volume, care, pe foile netipărite intercalate în el, conține adnotări manuscrise, uneori foarte ample. Pia Gradea atribuie însemnările făcute și altor trei persoane, în afară de Cipariu, ceea ce o determină să creadă că *Dicționarul istoric comparativ și etimologic* promis de lingvistul din Blaj, care urma să se finalizeze pornindu-se de la această lucrare, „trebuia să fie, cel puțin pentru adunarea materialului, întocmită în colaborare” (p. 314). Este foarte probabilă constatarea Piei Gradea, anume că Cipariu va fi lucrat la acest proiect în două etape: început în 1827–1828 și apoi abandonat, a fost reluat după 1853, sub impulsul apariției dicționarului lui Fr. Diez. Comșa aprecia că notele în discuție au fost scrise în jurul anului 1850. Compararea grafiilor adnotărilor din exemplarul *Lexiconului* de la Buda cu grafiile manuscriselor cipariene datând din perioade diferite de timp, conduce însă la ideea că scrisul însemnărilor din ms. rom. 586 aparține lui Cipariu, și nu și altor „trei mâini”, doar că sunt scrise la vârste diferite. Invocarea a două tipuri de ortografie nu pare relevantă; se știe că în tinerețe Cipariu scria cu alfabetul chirilic; abia după 1840 a utilizat scrierea etimologică cu alfabet latin. S-ar putea admite că numai foarte puține note, tăiate ulterior cu o linie, au aparținut altei persoane.

T. Cipariu a eliminat din textul budan cuvintele care desemnau persoane, orașe, țări, unele neologisme neromanice (*ablada*, *arestant*), dar a completat lista termenilor cu noi cuvinte atestate în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Ilustrarea sensurilor se face cu texte extrase din cele mai valoroase scrieri românești vechi: *Biblia de la București* (1688), *Pentateucul* (1581), *Noul Testament* (1648), *Psaltirea de la Iași* (1680), *Mărgăritul* (1746) și multe altele. Sunt înregistrate construcții fixe, proverbe, zicători. Pentru stabilirea cât mai exactă a echivalentelor

¹⁵ Am avut în vedere și ms. rom. 264, 339, ca și ms. nr. 2409, 2411, 2448 și 2776, care conțin însemnări lexicale, probabil probe de redactare ale unor articole de dicționar, într-o formă mai neîngrijită și mai provizorie decât cele din ms. rom. 586.

¹⁶ Vezi *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală din Blaj*, Blaj, 1944, nr. 292.

¹⁷ Vezi art. *Din preocupările lexicografice ale lui Timotei Cipariu*, (II), în CL, XI, 1966, nr. 2, p. 309–320.

latinești și romanice, și de aici a etimologiilor, Cipariu consultă și citează multe dicționare (Forcellini, Quicherat, Du Cange, Bianchi, Mainati, Monti ș.a.), urmărind chiar în glosarele și indicele scrierilor latine formele etimoanelor românești, neînregistrate de dicționare (vol. II, f. 112^r). Sunt indicate uneori și etimoanele latinești populare: *vesica et besica* (vol. I, f. 27^v). Sunt semnificative, pentru exemplificare, câteva din adnotările lui Cipariu: *ABIA* adv. din *a* și *bie*, (vix f. 2^r); *AȚA*, *-ȚE*, *atia*, *filum*; subst. (vide Du Cange, *Gloss. lat. s. v. abacium*, ubi fise de *acis*) 1) tortul cu care se coasă; ața de fuior, de călți... prov.[erb] *tras de ață* = oblu; 2) firul ce e pe marginea păstăilor, ce se curăță. *Fasole fără ață*; 3) firele ce se află la sfeglele rele; 4) lucru fără putere; cf. în prov. *lucru dezlegat, legat cu ață; se duce tot ață* = se destramă; *numai într-un fir de ață au stat* = puțin de nu s-au răstilat [probabil, răschirat, „răsfirat”]; *s-au dus* (de oameni) *ață-ață* = mulți, unul după altul; *mânca-te-ar ața boilor* = *spânzura-te-ar* (f. 2^r). *BUZA* hisp. *bezo*, *labium magnum, bezudo* „buzat”. În dial. com. *besciola*, *labium*, v. Monti, p. 20, s. v. Albunesie: *buză* „labium” v. Bianchi, *Dict. epir.*, p. 44, Leake p. 359 (f. 39^r); *GĂOACE* – proprie *cavitas*. A lat. *gullioca* (f. 111^v); *GAURĂ* lat. *caula*, Lucrețiu, L. II, 950; *ICOANA* gr. εἰκόων, lat. *icon* (f. 153^s); *LEAC* goth. *leikes mediens* (f. 153^r); *MĂRAR* forte a gr. μάραρον (f. 168^r). Cu asemenea adaosuri se completau articolele din *Lexiconul budan*, în care Cipariu mai intervenea încă.

Pia Gradea a studiat și ms. rom. 277^b 18 (descriș inițial de N. Comșa, *lucr. cit.*), care conține un glosar de cuvinte și forme din limba scriitorilor contemporani, moldoveni mai ales (V. Alecsandri, G. Sion, C. Conachi, V. Pogor și alții), și a colecțiilor de texte populare apărute peste munți. Moldovenisme precum: *cătinat*, *crișă*, *dezghimuri*, *năgară*, *neferi*, *netot*, *pează*, *repez*, *rotilat*, *rugine*, *trețin*, *urdie*, *venetici* sunt glosate de Cipariu cu sinonimele ardelenesti sau din limba comună; alte cuvinte sunt explicate prin echivalente latine: *cât lumea* „in aeternum”, *crezare* „opinio”, *cucoare* „avium species”, *dănos* „liberalis”, *a se deprinde* „consuescere”, *gioacă* „gymnasticus” etc. Aici, Cipariu precizează și câteva etimologii latinești: *despuia* < *spoliare*, *freamăt* < *fremitus*, *gemet* < *gemitus*, *lucit* < *lucsit*, *seamăn* < *similis* etc.

Desigur, asemenea liste de cuvinte rare, regionalisme și neologisme cu circulație în Principate, aveau să-i slujească la elaborarea dicționarului proiectat.

SIGLE

A	=	„Arhiv pentru filologie și istorie”, I–XL, Blaj, 1867–1872.
AL	=	<i>Crestomație sau Analecte literare...</i> , Blaj, 1858.
ASA	=	„Analile Societății Academice Române”. Tom I, București, 1869.
CG	=	<i>Compendiu de gramateca limbei române</i> , Blaj, 1855.

¹⁸ Vezi art. *Din preocupările lexicografice ale lui Timotei Cipariu*, (I), în CL, V, 1960, nr. 1–2, p. 67–74.

- E = *Elemente de limba română după dialecte și monumente vechi*, Blaj, 1854.
 G I = *Gramateca limbei române. Partea I. Analitică*, București, 1869.
 G II = *Gramateca limbei române. Partea a II-a. Sintetică*, București, 1877.
 P = *Principie de limbă și de scriptură*, edițiunea a II-a revăzută și înmulțită, Blaj, 1866.

ABREVIERI

- ms. nr. = manuscrise păstrate la Arhivele Statului din Cluj-Napoca.
 ms. rom. = manuscrise aflate la Biblioteca Filialei Academiei Române din Cluj-Napoca.

LA CONTRIBUTION DE TIMOTEI CIPARIU À L'ÉTUDE DU LEXIQUE DE LA LANGUE ROUMAINE

RÉSUMÉ

L'investigation du lexique de la langue roumaine occupe une place importante dans l'activité linguistique de T. Cipariu. Ses études en domaine se distinguent par objectivité et réalisme, tout en étant marquées, indubitablement, par le niveau de la recherche linguistique de l'époque.

Malheureusement, les contributions de T. Cipariu ont été peu valorifiées dans les ouvrages lexicologiques et lexicographiques ultérieures.

*Institutul de Filologie Română
 „A. Philippide”
 Iași, str. Codrescu, nr. 2*